

Проблеми історії європейського суспільства Середньовіччя і раннього Модерну в творчості В. К. Піскорського

Володимир ДЯТЛОВ (Чернігів)

*Д. і. н., професор, НУЧК імені Т. Г. Шевченка, перший проректор,
first.prorector@chnpu.edu.ua*

Постать Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910), його творчість, наукова діяльність привертають широку увагу істориків різних країн. Такий посилений інтерес цілком обґрунтований — історик виступив новатором у різних галузях всесвітньої історії, був поборником реформи вищої освіти на засадах академічної свободи, учасником демократичного руху. В історичній літературі висвітлено його іспанські та італійські студії, здійснено аналіз теоретико-методологічних пошуків і підходів, викладацька діяльність, відтворено біографію вченого. В останні десятиліття відбувається публікація його праць, щоправда лівова частка їх й досі залишається в раритетних виданнях або рукописах. Попри того, що вивчення постаті В. Піскорського відбувається за класичною методикою, що передбачає висвітлення основних напрямків його багатогранної наукової і громадської діяльності, тим не менше бракує спроб щодо визначення місця і ролі вченого в контексті розвитку вітчизняного і європейського наукового простору.

В. Бузескул у своїй характеристиці творчості і дослідницької проблематики В. Піскорського звернув увагу на певну «екзотичність» вибору головного об'єкту його наукового інтересу — Іспанію. Таку незвичність наукового інтересу він пояснив посиланням на Достоевського про всесвітню відкритість вітчизняних вчених, прагненням до пізнання далеких культур. Таке пояснення історик вважав недостатнім і завершив його багатьма крапками.

Безперечно, такі міркування мають під собою підґрунтя — на той час звернення до історії, культури звичаїв далеких народів стає поширеним явищем. Разом з тим відповідь В. Бузескула лише частково може пояснити вибір наукового інтересу В. Піскорського. Водночас постановка ним питання про те, що обумовлює вибір наукового пошуку дослідника зарубіжної історії залишається актуальною для сучасної історичної науки. Не менш значущим є питання про те, наскільки вибір істориком в якості об'єкта свого дослідження «екзотичної», мало актуальної тематики може мати суспільно-політичний і науковий резонанс.

Вивчення історії середньовічної і ранньомодерної Західної Європи за часів В. Піскорського значною мірою було обумовлено суспільно-політичними запитами тогочасного суспільства. Історія Європи ставала

важливим елементом культурно-історичної і суспільно-політичної практики — дискусії західників і слов'янофілів, революційно-демократична публіцистика про шляхи вирішення політичних і соціальних проблем тощо. Університетські історичні студії при всьому академізмі — дати об'єктивну реконструкцію минулого — були також забарвлені суспільно-політичними пристрастями. Історики виступали ініціаторами формування нового політичного менталітету, здійснювали пошук механізмів, які б забезпечили комунікацію громадських і політичних структур. В академічному середовищі переважали ліберальні погляди і підходи, що давалося взнати в історичних дослідженнях.

Ідеологічні підходи до вивчення пізнього Середньовіччя і раннього Модерну значною мірою були притаманні таким відомим історикам, як І. Лучицький, В. Петров, В. Герье, М. Кареев, П. Виноградов, М. Ковалевський. За часів активної творчості В. Піскорського досить типовим елементом дискусій навколо здавалось би суто наукових проблем було з'ясування суспільно-політичної позиції автора. Так, М. Кареев у своїх спогадах загадував, що він розійшовся у поглядах зі своїм вчителем В. Герье: «Політичне світосприйняття його і моє було досить різним, його консервативним, а у мене був юнацький радикалізм», до того ж «він був прихильником німецького ідеалізму, а я був за англо-французький позитивізм». В. Герье залишився невдоволеним тим, що в тексті дисертації Кареева «пахло соціалізмом».

Історіописання з метою набуття «історичного досвіду» призводило до того, що дослідники ставали на позиції учасників історичних подій і намагалися визначити можливий «правильний» шлях розвитку суспільства. Так, історики при аналізі подій Реформації особливо полюбили «повчати» імператора Карла V, який, на їхню думку, міг би виграти набагато більше, як би пристав на бік нового віровчення.

В. Піскорський формувався під значним впливом свого вчителя І. Лучицького з його особливим інтересом до революційних епох в історії Європи і до аграрної тематики, що було обумовлено гостротою цього питання на теренах Російської імперії. Головна мета європейських студій полягала у прагненні дати історичні уроки, обґрунтувати ідею необхідності проведення послідовних реформ з метою уникнути революції і радикальних потрясінь. Чому європейська історія пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу стали об'єктом для такого підходу? Відповідь на це питання слід шукати в різниці історичного часу Заходу і Східної Європи. В Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. назрівали і відбуватися процеси, які Західна Європа переживала в період раннього Нового часу — переходу від феодалізму до капіталізму, вільної ринкової економіки, ліквідації абсолютизму і формування демократичної національної державності. Відтак історики

намагалися не просто об'єктивно досліджувати ці процеси, а моделювати історичні ситуації, за яких можна було уникнути негативних наслідків або ж дати переконливі поради політичній еліті з тим, щоб запобігти помилок європейських попередників.

Італійські студії, з яких В. Піскорський розпочинав свій шлях в науку, дали йому досвід академічного дослідження. Разом з суто науковою складовою в процесі вивчення відбувається захоплення молодого дослідника темою демократії, республіканського устрою. У процесі досліджень відбувалося становлення політичних поглядів історика, його підходів до вирішення актуальних завдань, що стояли перед суспільством того часу. Історія для нього стає джерелом історичного досвіду, який можна корелювати на вітчизняний простір.

При всій широті тематики і проблематики проступають контури двох основних проблем, які хвилювали В. Піскорського, — демократія, в тому числі поширення її принципів на вищу школу, аграрне та соціальне, «робоче питання».

Історичні процеси доби раннього Модерну історик розглядав як продовження соціальних, економічних і політичних тенденцій пізнього Середньовіччя. Головною рушійною силою змін він вважав капіталізм: «У XV — XVI ст. внаслідок потужного розвитку грошового господарства, землеволодіння вже втрачало своє панівне значення; на сцену виступав рухомий капітал, як могутній економічний чинник». Під впливом цього відбувається, на його думку, руйнування станових відносин, особисті інтереси починають панувати над кастовістю, родовими і становими відносинами, які закріплювали особистість. Історик звернув увагу на той факт, що в умовах різкої трансформації суспільства складається ситуація, коли старі зв'язки розпадалися, а нові не встигли сформуватися. За таких умов індивідуум, який опинився сам по собі, й віддавався егоїстичним прагненням власної натури, неминучою ставала загальна моральна зіпсованість суспільства».

На початку XX ст. в полі зору історика перебуває проблематика, пов'язана із «соціальним питанням», увага до якого була обумовлена розгортанням соціалістичного руху. На той час в губерньській персі, безпосередньо в Ніжині, де працював історик, побачило світ чимало публіцистичних праць з даної проблематики. Його інтерес до історії цехової системи Середньовіччя значною мірою був викликаний спробами відшукати витоки так званого «робочого питання», яке активно обговорювалося на той час у суспільстві. В. Піскорський не обмежився при цьому дослідженням середньовічної тематики, а простежив еволюцію «робочого законодавства» у наступні століття. У своїх італійських студіях вчений особливу увагу приділяв повстанню чомпі, з'ясуванню ідеологічних і політичних форм вираження економічних і соціальних настроїв «пролетаріату».

Яскравим прикладом кореляції західного досвіду на проблеми сучасного суспільства може бути захоплення історика ідеєю академічної свободи та автономії університетів. Його «актову» промова у Ніжинському історико-філологічному інституті, присвячену ювілею Болонського університету, можна розглядати як програму реформи вищої школи. Активна участь історика у суспільно-політичному русі 1905–1906 рр. була безпосередньо спрямована на практичну реалізацію сформульованих ним ідей.

Пафос громадянського служіння історика суспільству знайшов своє відображення у його вступній лекції у Казанському університеті «Про предмет, метод і завдання науки всесвітньої історії» (1906). Вчений висловив впевненість в тому, що історична наука відкрила і довела несправедливість існуючих «традиційних суспільних відносин» і «під прапором науки людство вийде із цього зачаклованого кола і одержить широку можливість задоволення своїх потреб».

В контексті такого громадянського призначення історії, суспільно-політичної актуальності її досвіду та уроків звернення В. Піскорського до середньовічної і ранньомодерної Іспанії виглядає певною мірою як прояв суто індивідуального інтересу до країни, яка була на узбіччі наукового інтересу. Навіть тема його докторської дисертації «Кріпосне право в Каталонії» (1901) на той час, коли кріпосне право в Російській імперії було відмінено, не належала до тем першорядної актуальності. На основі своїх досліджень вчений видав загальну історію Іспанії і Португалії, яка витримала два видання (1901, 1909) і була написана в дусі строгого академізму.

Натомість маємо справу з парадоксом — високий фаховий рівень роботи з джерелами, ретельність дослідження і академічний пуризм, який позбавляв історика необхідності шукати аналогії з історією своєї країни, забезпечили найбільший успіх і цінність наукового доробку саме в цій царині. Європейські студії, в яких історики ставили за мету отримати історичні уроки і показати історичний досвід, були орієнтовані головним чином на вітчизняного читача. Академічний пуризм дав можливість В. Піскорському посісти достойне місце в європейському науковому просторі, а його студії стали частиною іспанської історіографії та культури.

